

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שמונים, חוברת רביעית
אלול התשע"ח

ירושלים התשע"ח

תוכן העניינים

	מאמרים	
	זהר עמר ותמר רוזמרין-זאב	
	ברבורים ותוכיים: שמות מוטעים שהתקבעו בעברית	
365	בת ימינו	
	שמחה גרשון בורר	
	בא לתקן ונמצא מקלקל: תיקונים לקויים בהגהות	
385	שבכתב יד קאופמן למשנה	
	אדם בן-נון	
	משנת עוזירי: כתב יד של המשנה בניקוד מסורת	
393	מרכז תימן	
	נוגה אילני	
	התניות מורפולוגיות לחזרה על מילת היחס לפני	
427	חלקי משפט חוזרים	
	רות שטרן	
	"השמועה הטובה ההגיעה": תווית היידוע הפותחת	
456	פסוקית זיקה נוטה בעבר	
	מן העבודה במילון ההיסטורי	
	אלכסיי (אליהו) יודיצקי	
	ונורית שובל-דודאי	
493	לפתרון התיבות "אבהטס" ו"אמבטיס"	
	אמיר געש	
	עוד על המונח פועל בתשובות דונש בן לברט על	
497	מנחם בן סרוק	
	ביקורות	
	נחם אילן	
505	אוצר של עיונים ותובנות	
	יהודית הנשקה	
	לשונם ותרבותם של יהודי המגרב: מחקר מרובה	
516	פנים	
	אהרן ממזן	
	מילון המרכיב העברי בחפיתייח מאת יעקב	
522	בן-טולילה	
	ספרים שנתקבלו במערכת	
536		
V	תקצירים באנגלית	

ב י ק ו ר ו ת

נחם אילן

אוצר של עיונים ותוכנות

יהושע בלאו, בלשנות ערבית (אסופות, יב), ירושלים:
מוסד ביאליק, תשע"ז, 701 עמודים

תוכן הספר והיקפו

פרופ' יהושע בלאו הוא ראש המדברים בחקר הלשון הערבית היהודית של ימי הביניים בשלושת הדורות האחרונים, מיום שאושרה עבודת הדוקטור שלו "דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים בעיקר על סמך טקסטים בלתי-ספרותיים"¹. מאז פרסם בלאו מאות מאמרים וערכים אנציקלופדיים וחמישה ספרי יסוד בחקר הערבית היהודית.² באסופה הנסקרת כאן מכונסים שישים ותשעה מאמרים. רבים מהם אוהו עם חלקי מאמרים אחרים, ולפי העניין גם תורגמו, לקראת פרסומם באכסניה זו.³ אין הספר כולל את עשרים ושמונה המאמרים שפרסם בלאו לפני כשלושים שנה באסופה באנגלית ובגרמנית אשר יוחדה לערבית הבינונית ולמופעה של הערבית היהודית בה.⁴ לשון אחר: כל מה שבא באסופה זו אינו העתק של מחקרים קודמים אלא גרסה מעודכנת ופעמים הרבה גם עיבוד מחודש וארגון שונה של פירות מחקריו של בלאו. שני מאמרים נכתבו במיוחד לאסופה זו.⁵ ספר זה הוא אפוא התמצית

1. באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1950, בהדרכתו של פרופ' דוד צבי בנעט המנוח. העבודה ראתה אור כספר, והוא ספר היסוד בחקר הערבית היהודית; ראה בלאו, דקדוק.
2. בלאו, התהוות; בלאו, הספרות; בלאו, מילון; בלאו, ערבית בינונית (עוסק בטקסטים מוסלמיים, נוצריים ויהודיים. בסדר זה). באחרונה ראה אור ספרו שכתב יחד עם סימון הופקינס, הערבית-היהודית הקדומה בכתב פונטי, חלק א: טקסטים מקראיים משלהי האלף הראשון, ירושלים תשע"ז. בכרך הבא יבואו טקסטים הלכתיים, תאולוגיים ודוקומנטריים. בכרך השלישי (באנגלית) ינתחו את לשון הטקסטים הללו.
3. בהתאם לזה יש בהערות תיקונים לעמדות קודמות שנקט – ראה עמ' 19 למטה; עמ' 33 הערה 21; שם, הערה 22 לקראת סופה; עמ' 35 הערה 29; עמ' 82 הערה 11; עמ' 134 הערה 41; עמ' 275 הערה 27; עמ' 340 הערה 1; עמ' 351 הערה 11; עמ' 379 הערה 21; עמ' 425; עמ' 492 הערה 1; שם, הערה 4; עמ' 565 הערה 62; עמ' 627 הערה 39.
4. ראה בלאו, עיונים.
5. "על 'אן' מודלית במשפט עצמאי" (עמ' 88–91); "על הקשיים לנצל את החומר הנאר-ערבי שבטקסטים ערביים-בינוניים לשם שחזור ההיסטוריה של הלהגים המודרניים" (עמ' 400–411).

העדכנית והמוזקת של הישגיו המחקריים של בלאו בחקר הערבית ולא רק לקט מאובן ממחקריו,⁶ והן הקנקן הן הרבה ממה שבתוכו – חדשים. בסוף הספר מובאים קיצורים ביבליוגרפיים (עמ' 663–689), מפתח העניינים העיקריים (עמ' 690–697) ומפתח מילים נבחרות (עמ' 698–701).

המאמרים מאוגדים באחד-עשר שערים. אמנה אותם כדי להמחיש את רוחב היריעה ואת עושרה וכן את מגמת הארגון הפנימי של האסופה: (1) הערבית בכלל והערבית הספרותית בפרט (עשרה מאמרים); (2) יחסי גומלים/עברית/ערבית/ארמית (שישה מאמרים); (3) הערבית הבינונית (חמישה מאמרים); (4) ערבית יהודית, כללי (שלושה עשר מאמרים); (5) הרובד הנאו-ערבי בערבית היהודית/הבינונית (שישה מאמרים); (6) ערבית יהודית, להגים (שלושה מאמרים); (7) ערבית יהודית, אוצר המילים (ארבעה מאמרים); (8) ערבית יהודית, מורפולוגיה/תחביר/סגנון (תשעה מאמרים); (9) ערבית יהודית, חיבורים (שני מאמרים); (10) רב סעדיה גאון והמקרא (שבעה מאמרים); (11) הרמב"ם (ארבעה מאמרים).

המגמה הכללית היא אפוא מן הכלל אל הפרט, וכבר מרפרוף בתוכן הספר מסתמן בבירור מרכז הכובד שבו: הערבית היהודית כמקרה פרטי מורכב של הערבית הבינונית. שישה שערים עוסקים בערבית היהודית במפורש, ושני השערים האחרונים יחדו לשתי דמויות המופת שיצרו בערבית יהודית ואשר בלאו הקדיש מחקרים רבים ומפורטים לחקר לשונן ויצירתן הספרותית – רב סעדיה גאון (רס"ג, 882–942) ורבי משה בן מימון (הרמב"ם, 1138–1204). בראש כל מאמר ציין המחבר על מה הוא מושתת, שהרי כאמור מאמרים רבים הם צירוף חדש של יותר ממאמר אחד. בלאו הוא אומן הניסוח התמציתי, ורוב מאמריו מחזיקים עמודים אחדים ובהם עיונים בשאלות מוגדרות. אלה פני הדברים גם באסופה הנידונה כאן.⁷ בה בעת הוא היטיב להסיק מסקנות עקרוניות מממצאים מוגדרים ולשכנן בהקשרים רחבים – ספרותיים, היסטוריים ותרבותיים. אדגים זאת בהמשך. על אף היקפו של הספר, כ-700 עמודים, הוא בבחינת מעט המחזיק את המרובה. להלן אתיחס לסוגיות אחדות הנידונות בו ואעיר בעניינן.

6. לחקר העברית ייחד כרך נפרד, וגם בו יש שפע ניתוחים, הארות ותוכנות המועילים לחוקר הערבית; ראה בלאו, בלשנות.
7. יוצאים מן הכלל הזה שבעה מאמרים ארוכים יותר: "עיונים בכתאב של סיבויה" (עמ' 40–57), "הערות על קווי לשון תחביריים בערבית הקלסית על סמך כתאב אלכילא של אלג'אחט" (עמ' 58–79), "על כיוונים ומגמות חדשים בתחביר הערבית הספרותית החדשה" (עמ' 119–200), "על שני חיבורים שנכתבו בסטנדרט הספרותי הערבי-בינוני" (עמ' 265–288), "לשוננו של השיר הפילוסופי של מוסי אבן טובי מסביליה הבנוי משבעים בתיים" (עמ' 507–540), "עיונים בכתב יד מזרחי של תרגום רס"ג לתורה מתחילת המאה ה"א" (עמ' 549–569), "האם ייעד רב סעדיה גאון את תרגומו לתורה גם למוסלמים?" (עמ' 570–603).

רובדי הערבית

המאמר הראשון (עמ' 15–26) הוא הרחבה "ניכרת ביותר", כלשון המחבר, של ערך אנציקלופדי שבו תיאר בלאו את הלשון הערבית לרבריה, וממנו פינה ממנו יתד לשאר המאמרים: ערבית קדמונית (Proto-Arabic), שהשתמרה ככתובות בכתב הדרום-ערבי אך לשונן היא ענף של הערבית הצפונית ותווית היידוע בהן ה'; ערבית קמאית, שאף היא מוכרת מכתובות קדומות, ובהן תווית היידוע אל-; הערבית הקלאסית, שלהגיה סינתטיים, ובלאו רואה בה "נציג מובהק של הטיפוס החדש של לשונות שם" (עמ' 22); הערבית הבינונית, שהיא לשון אנליטית, ובלשונו: "שפה אשר מתחלפים בה חופשית יסודות קלסיים, בתר-קלסיים, נאו-ערביים ותיקונים מדומים" (עמ' 24); הערבית הספרותית המודרנית, "והיא ממכלול התהליך הכללי של התאמת לשונות לא מערביות לתרבות הלשונית המודרנית של השפות המערביות" (שם). אין פלא אפוא שבערבית ניכרת נטייה ברורה לפישוט והאחדה, בעיקר בהשפעת האנגלית והצרפתית (עמ' 134, 166–179).

סעיף נפרד ייחד המחבר ללהגים החדשים, שכולם מן הטיפוס האנליטי ונחלקים מבחינה גאוגרפית ולעיתים גם סוציולוגית. הוא שב ועסק בהם פעמים אחדות בהמשך הספר, ואתייחס לכך להלן.

במאמר זה סימן בלאו את מלוא הרצף של הערבית מגילוייה המוקדמים ביותר ועד היום, ולאחר מכן פנה לדון בתופעות מוגדרות בה. הערבית הספרותית היא שלב מתקדם בהתפתחות השפה הערבית, ובלאו הדגיש: "הערבית הקלסית היא נציג מובהק של הטיפוס החדש של לשונות שם. יש אפוא להימנע מלראות בערבית הקלסית את הסנסקריט של השפות השמיות" (עמ' 22).⁸ מובן אפוא כי הערבית הקלאסית אינה מופת לשוני "טהור" אלא שלב בהתפתחות השפה, וכך תפסה בלאו.

בין ערבית בינונית לערבית בתר-קלאסית

א. העניין המרכזי בספר, המהדהד במאמרים רבים, הוא מאפייניה של הערבית הבינונית, זיקתה לערבית הקלאסית וטיב השינויים שחלו בה ביחס לערבית הקלאסית. וכך כותב בלאו: "ביסודו של דבר הערבית הבתר-קלסית זהה באורתוגרפיה ובעיקרי המורפולוגיה עם הערבית הקלסית, אך נבדלת ממנה בתחביר ובאוצר המילים" (עמ' 35). ועוד: "הלשון הבתר-קלסית, שלא כערבית הבינונית, אינה שונה מן הקלסית בכתוב ובמורפולוגיה, ואילו בערבית הבינונית נמצאות לעתים קרובות סטיות מן הערבית ה(בתר-)קלסית אף בשני תחומים אלו, כי הנאו-ערבית היא אחד מרבריה

8. בהערה בין סוגריים הפנה למאמרו "על הערבית הקלסית כמכשלה לשחזור העברית הקדומה בשל 'תסמונת המסקנות המיותמות' ועל בעיית הזוגי בכינויים ובפועל" (בלאו, בלשנות, עמ' 180–196).

של הערבית הבינונית" (עמ' 38). אלה הבחנות חדות ומועילות, ועדיין מתבקש בירור מושגי, שחלקו מחידושי בלאו עצמו. דווקא העיסוק רב השנים בזיהוי הייחוד שבערבית הבינונית הביא את בלאו לביקורת עצמית:

במקצת חיבורי כינתי את היסודות ההמוניים ערבית בינונית (טהורה), ואילו את הלשון הכוללת – הערבית הבינונית הספרותית התקנית. אבל בחיבורים אחרים השתמשתי בלא הבחנה במונח ערבית בינונית הן ליסודות ההמוניים הן ללשון הכוללת. ח' בלנק, בבהירות האופיינית לו, העמידני על הפגם שבשימוש הכפול של ערבית בינונית. היום אני מציע לכנות ערבית בינונית את הלשון הכוללנית, כמקובל לפחות מימי ה"ל פליישר (פליישר, כתבים, עמ' 155), ואילו את היסודות ההמוניים לכנות בשם נאו-ערבית, שהרי מבחינת מבנם אין היסודות הללו נבדלים מן הלהגים החדשים, והם השלב הקדום של הנאו-ערבית, שחלקו המאוחר משתקף בלהגים המודרניים (עמ' 347–348).⁹

בלאו הבחין אפוא בין השפה בגילומה המלא בתקופת זמן מוגדרת לבין אחד ממרכיביה, ובמקרה זה הנאו-ערבית. הכינוי "נאו" מצביע על חידוש שהתחולל כבר לפני למעלה מאלף שנה, ואולי אף לפני כאלף וחמש מאות שנים. לדעת בלאו מדובר בעניין מרכזי בהתפתחות השפה: "את השינוי מערבית עתיקה לנאו-ערבית, מן הסתם התהליך החשוב ביותר בהיסטוריה של השפה הערבית, אפשר לראות כמעבר מטיפוס לשון סינתטי יותר לטיפוס לשון אנליטי יותר" (עמ' 80). על זמנו של השינוי הזה יש מחלוקת בין בלאו לבין כמה מעמיתיו, ובלשונו:

שאלה בלא הכרע היא אם הנאו-ערבית כבר התהוותה לפני האסלאם, או כמו שאני חושב, התהווה בגלל הכיבושים הערביים הגדולים. על כל פנים, המסמכים, בייחוד הפפירוסים, עושים את קיומה של הנאו-ערבית הקדומה לכל המאוחר במאה המוסלמית הראשונה לוודאית, וטקסטים בערבית בינונית, הן נוצריים הן יהודיים, מוכיחים שבאלף הראשון כבר היו קיימים כל קווי הלשון האופייניים לדיאלקטים המודרניים (עמ' 297).¹⁰

הנאו-ערבית מתועדת אפוא כבר מן התקופה שהתרבות הערבית הייתה בעיקרה אוראלית וטרם נעשתה ליטרלית. דעת לנבון נקל שככל שגבר בה היסוד הליטרלי התרבו עדויותיו בכתובים. מכל מקום ברורה הקדימות בזמן של הנאו-ערבית לערבית הבינונית: "הנאו-ערבית, הטיפוס הלשוני החדש, קודמת לערבית הבינונית מבחינה

9. ושוב: "המונח ערבית בינונית אינו חד-משמעי ממש" (עמ' 252).

10. עוד ראה עמ' 19, 237, 239, 348–349, 387 הערה 1.

כרונולוגית, כי הנאו-ערבית מייצגת אחד מרבדיה של הערבית הבינונית" (עמ' 321). בלאו העדיף את שני המונחים הללו על פני Literary Written Middle Arabic ו־Dialectical Spoken Middle Arabic כדי להעריך נכונה ובדיוק רב יותר את תשתיתם של הלהגים המודרניים.¹¹ דעתו העקרונית של בלאו היא כי ניתוח היסטורי של הלהגים הערביים-המודרניים צריך להיות כרוך בהסתכלות בממצאים מן הערבית הבינונית, וכך מתגלה כי "ההבדלים המבניים שבין הלהגים המודרניים לבין היסודות הנאו-ערביים שבערבית היהודית בפרט ובערבית הבינונית בכלל מצומצמים להפליא!" (עמ' 381). כך בלשון כוללת, וכך גם בכדיקת תופעה מוגדרת. בלאו השווה בין יסודות דיאלקטיים המשותפים לטקסטים עראקיים מימי הביניים וללהגי qeltu מודרניים¹² וסיכם: "הדבר המפתיע הוא דווקא לא ההבדל בין שתי התקופות, אלא ההקבלה המרחיקה לכת" (עמ' 424).

ב. על עצם התפתחות הלהגים קבע בלאו: "הלהגים הערביים הם פרי התפתחות מעגלית: בתחילה הייתה הפרוטו-שמית בעלת מבנה רב-חילופים, וממנה התפתחו הערבית הקלסית והשפות הדומות לה, בעלות מבנה מדויק וחד-משמעי, ומהן צמחו הדיאלקטים, ואלו חזרו להיות רבי-חילופים" (עמ' 376). במילים אחרות: השפה הערבית לא התפתחה ממשוהו חסר ארגון וצורה לשפה מעוצבת ומוגדרת בצורה הדוקה, אלא יש במהלך התפתחותה תנועות ככיוונים מנוגדים. אין זה כאוס המתגבש לתבנית סדורה אלא תנועה מורכבת יותר שרצוי להתייחס אליה במונחים תיאוריים ולא שיפוטיים-ערכיים.

ג. בלאו העמיד על כך ש"האידיאל הלשוני של הסופרים הערבים-הבינוניים בכלל ושל הסופרים הערבים-היהודיים בפרט לא היה למעשה הערבית הקלסית הטהורה אלא הערבית הבת-רקלסית" (עמ' 38). בגלל הפער בין מה שחשבו לנכון ולראוי לבין מה שאכן היה נכון יש בערבית הבינונית הרבה "תיקוני יתר" (עמ' 316). המונח "תיקון מדומה" וכמוהו המונח "תיקון למחצה", המציין את תיקונן של צורות המוניות תיקון חלקי, הם מחידושיו של בלאו (עמ' 299).¹³

על טיבה של הערבית היהודית ועל ייחודה

א. לפני כשלושים שנה ראה אור ספרה של פרופ' רינה דרורי המנוחה, "ראשית המגעים של הספרות היהודית עם הספרות הערבית במאה העשירית" (תל אביב 1988). דרורי טענה כי הספרות היהודית מן המאה העשירית, הכתובה ערבית, גילמה חידוש חשוב לא רק בשפת ההבעה אלא גם בתכליתה ובדגם הספרותי שלה, ומכאן

11. בלאו נקט לשון נוקבת בעניין זה בעמ' 239 הערה 9.

12. ערבית מדוברת עראקית; על להגים אלה ראה בלנק, דיאלקטים.

13. מונח נוסף שחידש הוא "ערבית יהודית פוסט-אסימילטורית"; ראה אילן, ערבית יהודית.

גם ברטוריקה, במבנה ובסגנון. לדעתה בחרו הקראים בדגם ספרותי חד־משמעי לא קנוני, ואחד מחידושי המופלגים של רס"ג היה שאימץ והפנים דגמי הבעה ערביים ועשאים קנוניים. בין השאר היא הבחינה בין כתיבה פונקציונלית־קומוניקטיבית בערבית יהודית לכתיבה ספרותית־אסתטית בעברית. ספרה של דרורי הציב אתגר נכבד לעוסקים בספרות הערבית היהודית, שכן היא הציעה בו דגם כולל להערכת הספרות הערבית היהודית המושתת על תורת הספרות ועל רעיון "רבי־המערכת". בלאו חלק על דרורי בהזדמנויות שונות, תמיד מתוך כבוד והערכה לעצם תעוזתה להתבונן בספרות הערבית היהודית לא רק מבחינה תוכנית ולשונית אלא בראש ובראשונה מבחינה תרבותית.¹⁴ אף בספר שלפנינו נדרש בלאו שלוש פעמים לוויכוח עימה (עמ' 28–29, 326–327, 335 הערה 2). בלאו סבר כי ההבחנות הנחרצות שלה אינן תקפות במלואן וכי מוטב למתנן ולסייגן, ועדיין ראה בהן תרומה חשובה ומפרה להבנת המשמעות של היצירה היהודית בערבית בימי הביניים.

ב. היצירה בערבית יהודית הקיפה בימי הביניים את כל תחומי הדעת – חוכמת הלשון, פרשנות, הלכה, הגות, מדע – למעט השירה, שנכתבה כמעט כולה עברית. המעטים היוצאים מכלל זה רק מאשרים את הכלל. החריגים הבולטים הם יצירות השירה של רבי משה דרעי הקראי ורבי יהודה אלחריזי הרבני, שנכתבו בשתי הלשונויות. חוקרים שונים הציעו הסברים לממצא זה, ובלאו קבע כך:

אפילו בספרד שירה יהודית בדרך כלל נשארה מחוץ לתחום הערבית, לאו דווקא מפני שהמסורת לכתוב שירה בעברית נעשתה קבועה, אלא מפני שהשירה העברית נחשבה בעלת הבעה מתאימה של האידיאלים החדשים של החברה החצרנית היהודית בספרד (עמ' 301).

ג. אגב עיונו בלשון הפירוש לפרקי אבות, המיוחס לרבי דוד הנגיד, נכד הרמב"ם,¹⁵ הבחין בלאו שלצד הלשון ההמונית של הפירוש יש שימוש נכון בצורת הזוגי, המשקפת בקיאות ברמה גבוהה בכללי הדקדוק. ההסבר שהציע בלאו הוא זה:

צירוף מופלא זה של לשון המונית מאוד ושל צורן שכיח התלוי בשימוש הנכון של סיומי היחסות לפי הערבית הקלסית, משמעו שהמחבר חיקה בכוונה תחילה את הלשון ההמונית שאפיינה את הדרשות העממיות שדרשו בבתי הכנסת למרות בקיאותו בדקדוק הקלסי (עמ' 272).

דברים דומים כתב כשניתח את לשון השיר הפילוסופי של מוסי אבן טובי מסביליה: "הוא כתוב בלשון ערבית שהיא המונית הרבה יותר מן המצוי בתקופה זו בפי

14. בשיחה בינינו בשנת תשנ"ט הכירה רינה דרורי בכך שההתייחסויות החוזרות ונשנות של בלאו לספרה הן הביטוי העמוק של ההערכה שחש כלפיה.

15. ברור שבדמותו הנוכחית החיבור מאוחר הרבה לרבי דוד הנגיד; ראה דברי בלאו באסופה זו, עמ' 357, 383 למטה. עוד ראה אילן, שבת כלה, ושם בספרות שהבאתי בהערות 1–10.

יהודים בכלל, מכל שכך בפי יהודי ספרד. [...] המחבר כתב בלשון זו ככוונה תחילה" (עמ' 507). בלאו לא הסתפק בשני מחקריו אלה באפיון הלשון הנקוטה בשתי היצירות העיוניות הללו אלא בדק את מידת התאמתן לרמת הידע המשוערת של המחברים, ומשמצא כי אין הלימה בין השתיים, הציע להן הסבר לא מתחום הידע אלא מתחום התקשורת והתרבות.

ד. ואכן, לצד דיונים יסודיים בתופעות לשוניות מוגדרות השכיל בלאו לשבץ את ממצאיו בהקשרים תרבותיים רחבים וכוללים. כשנדרש לשאלה מדוע עיקר היצירה היהודית בימי הביניים במרחב המוסלמי נכתבה ערבית יהודית ולא עברית, השיב:

החברה הערבית-היהודית היא חברה שקלטה את תרבות סביבתה הלא יהודית, והשכילה להפרות את היהדות המסורתית בתרבות הערבית-המוסלמית. את העובדה שהחברה הערבית-היהודית של ימי הביניים התאפיינה בשפע לא ייאמן של ענפי רוח, החל ברב סעדיה גאון וכלה ברמב"ם, אין להבין אלא בהשפעתה הברוכה של תרבות חיצונית (עמ' 334).

זו קביעה רבת משמעות המשתלבת היטב עם ממצאיהם של חוקרי התרבות הערבית היהודית של ימי הביניים בשפע מופעיה.¹⁶ השפעה זו הייתה כה עמוקה עד שלדעתו אפילו רס"ג אימץ מתרבות הסביבה ביטויים מוסלמיים שלא במודע. דוגמה מפורסמת מאוד היא תרגומו ל"פרה אדומה" (במ' יט 2) – "בקרה צפרא" (= פרה צהובה), כמופיע בקוראן (ב 69). בלאו סבור שזו "השפעה בלתי מודעת של הביטוי הקוראני ולא מתוך רצון לחקותו, ורוקא עובדה זו מגלה את עומק ההשפעה" (עמ' 572). הוא הדין בהשפעות נוספות שליקט וניתח (עמ' 637–640).

ה. מעמדה המיוחד של הערבית היהודית בימי הביניים ניכר מתוך השוואתה לערבית היהודית המודרנית, ובלשון הזהב של בלאו:

הערבית היהודית המודרנית לא שימשה שפת תרבות ממש, בדומה לרוב הלשונות היהודיות בימי הביניים, מעין היידיש והלדינו: אף הן לא שימשו שפות תרבות ממש, ודובריהן השתמשו בעברית בתור לשונן התרבותית. ואילו לדוברי הערבית היהודית של ימי הביניים היו שתי שפות תרבות, העברית והערבית (עמ' 213).

ו. אחד המאפיינים המובהקים של הכתיב ושל המבטא של הערבית היהודית מימי הביניים היה היעלמות המבטא הצידי של האות צ, המתועקת צ' / צ̄, והתאחדותה

16. ראה למשל כהן, הסהר והצלב.

עם האות ظ , המתועתקת ט' / ט' / ט . בלאו דן בתופעה בהרחבה בספריו.¹⁷ ההסבר שהציע לממצא זה מאלף:

התשובה נמצאת במבנה הסוציאלי של סופרי הטקסטים הערביים-הבינוניים. ברובם המכריע הם לא היו ילידים ערביים, אלא רכשו את הערבית בעקבות הכיבושים הערביים הגדולים, ועל כן לא השתייכו ל'אלנאטקון באלצ'ד' (الناطقون بالصد). הדוברים החדשים של הערבית לא היו מסוגלים לבטא את האות ה-15 במבטא צדי, והשתמשו במקומו באות ה-17. [...] אגב אעיר שהסיבה להיעלם האות שין בערבית, האות היחידה בפרוטו-שמית שנעלמה בערבית, הוא שגם מבטאו היה במקורו צדי (עמ' 402).

דיון ארוך על השי"ן והיעלמותה בא בתחילת האסופה (עמ' 40–48, סעיף א, "מערת השורקים הערביים"), והוא מזמן מצע מפורט ויסודי למה שהעיר כאן המחבר כהערת אגב.

בין הערבית היהודית לערבית הנוצרית

א. לפני יותר מחמישים שנה פרסם בלאו מחקר על הערבית הנוצרית הימי ביניימית בארץ ישראל.¹⁸ מאוחר יותר השווה בינה לבין הערבית היהודית ומצא ביניהן הבדלים ניכרים שרקעם תרבותי. כתיבי היד הנוצריים שחקר הם של הכנסייה היוונית-אורתודוקסית, המכונה "המלכית", והם תורגמו מן היוונית והסורית (עמ' 261). הסורית, היינו הארמית הנוצרית, הושפעה מן היוונית (עמ' 135), וחותרה ניכר גם בקוראן,¹⁹ ובהמשך השפיעה על הערבית הנוצרית (עמ' 194).²⁰ בהקשר זה כתב בלאו:

ההבדל החשוב ביותר בין הערבית היהודית, שנמסרה לנו בכתיב התקני והשתמרה ברובה מן המאה העשירית ואילך, לבין הערבית הנוצרית מדרום ארץ ישראל, הקדומה בכמאתיים שנה, נעוץ במעמדה השונה של הארמית. [...] אין השפעה של ארמית חיה על הערבית היהודית בכתיב התקני, בו בזמן שהיא שכיחה יחסית בטקסטים נוצריים, אף באלה שתורגמו מן היוונית (עמ' 363).

ב. בין שתי הלשונויות יש הבדל חשוב נוסף, ועליו כתב בלאו: "גם מן הערבית היהודית המאוחרת יותר אפשר להסיק מסקנות חשובות בשביל הערבית הנוצרית, בעיקר מפני שבערבית היהודית מרובים החיבורים המקוריים ואילו הערבית הנוצרית היא בעיקרה ספרות של תרגומים" (עמ' 366).

17. בלאו, דקדוק, עמ' 38–39, ושם בהשלמות ותיקונים, עמ' 288; בלאו, התהוות, בייחוד עמ' 255–256.

18. בלאו, ערבית נוצרית.

19. ראה ויצטום, סורית.

20. שרה סטרומזה מצאה השפעה ספרותית סורית על רס"ג; ראה סטרומזה, דגם ספרותי.

תוכנות מתודולוגיות

א. במקומות אחדים העיר בלאו על תעתיקים משני טיפוסים: הערבית היהודית התקנית של ימי הביניים נכתבה לרוב, ככל הנראה בימי רס"ג ואילך, באותיות עבריות תוך חיקוי הכתיב הערבי (transliteration),²¹ אולם קדם לה תעתיק פונטי (transcription), שרק בשנים האחרונות החלו מתגלים כתבי יד ספרותיים ודוקומנטריים הכתובים בו. בלאו והופקינס שוקדים בשנים האחרונות על חקר כתבי היד הללו.²²

ב. יש פיתוי גדול לראות בתופעות זהות או דומות פרי השפעה, היינו תהליך טורי ולא מקבילי. פעמים הרבה יש ממש בהסבר זה, אך בה בעת לעיתים אין מדובר בהשפעה אלא בהתפתחות מקבילה ובלתי תלויה. כך הראה בלאו כי ההתפתחות שחלה בתי"ו הנקבית והביאה לאיפוסה היא "התפתחות מקבילה" ולא "מורשת משותפת" (עמ' 81). כשדן בלאו באן המוסב ללוואי בלתי מיודע תוכף שאל אם "מעידה תפוצתה הרחבה של תופעה זו במספר גדול של להגים על מקור משותף" (עמ' 493) ופסק כך:

היעדר מרכז לשוני דומיננטי ערבי בימי הביניים מעיד שצריך להניח התפתחות מקבילה, שנגרמה על ידי כיוון ההתפתחות הכללית (drift), מגע הדדי ונקודת מוצא משותפת. ההתפתחות של הלהגים הערביים השונים הייתה על פי הקווים של תורת הגלים, ולא על פי תורת אילן היוחסין (עמ' 494).

ג. כשדן ב־anna' במקביל ל־an' כתב: "שמא יש לראות בקו לשון זה לא חלק של מבנה הלשון, ה־langue, אלא קו לשון השייך לדיבורו הפרטי (או, נכון יותר, לכתיבתו הפרטית) של כל דובר/כותב, ה־parole" (עמ' 91). בהמשך הציע הסבר זה גם למבנה לשוני בספרות הערבית החדשה (עמ' 198, סעיף 10.9 [נספח]).

ד. כשדן בהתפתחות הצורה המודרנית illi לעומת illdi שהתפתחה מן alladi כתב: "עצם זה ש־illi מתועדת אף במלטזית, שהייתה כידוע מנותקת משאר להגי מגרב, מתפרשת בדרך הפשוטה ביותר ("חוק המינימום") בהנחה ש־illi התהוותה קודם שנותקה המלטזית משאר להגי המגרב" (עמ' 249). בלאו התייחס מעת לעת ל"חוק המינימום" בעל פה ובכתב, וכוונתו כי ככל שההסבר לממצא או לתופעה פשוט יותר, כך הוא אמין יותר בעיניו ומתקבל יותר על הדעת.

21. היו מלומדים קראים שמטעמים אידאולוגיים-פולמוסיים כתבו באותיות ערביות; ראה תירוש-בקר, גנזי חז"ל, עמ' 73-83.
22. ראה באסופה זו, עמ' 38, 313-314, 338, 530 הערה 17; על מפעלם של בלאו והופקינס ראה לעיל הערה 2.

בשולי הדברים

אסופת המאמרים של בלאו על בלשנות ערבית היא אוצר בלום המזמן לחוקרי הערבית והעברית שפע של מידע ותובנות המשקפים בקיאות עצומה לא רק בספרות הבלשנית העוסקת במישרין בערבית אלא אף בשפות שמיות ובמשפחות לשוניות אחרות. הספר מאיר באור יקרות את דמותו של בלאו המלומד, הערביסט הדגול, בלאו המורה המעולה, ובלאו איש העולם והתרבות שהכול מעניין אותו והכול משתקף בשפה אם רק נותנים את הדעת למעמדה המכונן בתרבות, בכל תרבות שהיא.

קיצורים

- אילן, ערבית יהודית = נ' אילן, "הערבית-היהודית הפוסט-אסימילטורית", משוב יוסף: ספר היובל לכבוד יוסף טובי, בעריכת א' אטינגר וד' בר-מעוז, ג, חיפה תשע"א, עמ' 250–265
- אילן, שבת כלה = נ' אילן, "בין דרשה לשבת כלה לפירוש לפרקי אבות: עיון בחתימת הפירוש לאבות המיוחס לר' דוד הנגיד", *Quntres: An Online Journal for the History, Culture, and Art of the Jewish Book* 4 (2013), pp. 5–28
- בלאו, בלשנות = י' בלאו, בלשנות עברית (אסופות, ח), ירושלים תשע"ד
- בלאו, דקדוק = י' בלאו, דקדוק הערבית-היהודית של ימי הביניים², ירושלים תשל"ט (ירושלים תשכ"ב)
- בלאו, הספרות = י' בלאו, הספרות הערבית היהודית: פרקים נבחרים, ירושלים תש"ם
- בלאו, התהוות = J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic: A Study of the Origins of Neo-Arabic and Middle Arabic*, Oxford 1965
- בלאו, מילון = י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים תשס"ו
- בלאו, עיונים = J. Blau, *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*, Jerusalem 1988
- בלאו, ערבית בינונית = J. Blau, *A Handbook of Early Middle Arabic*, Jerusalem 2002
- בלאו, ערבית נוצרית = J. Blau, *A Grammar of Christian Arabic*, I–III, Louvain 1966–1967
- בלנק, דיאלקטים = H. Blanc, *Communal Dialects in Baghdad*, Cambridge, Massachusetts 1964
- ויצטום, סורית = J. Witztum, *The Syriac Milieu of the Quran: The Recasting of Biblical Narratives*, Ph.D. dissertation, Princeton University, 2011
- כהן, הסהר והצלב = מ"ר כהן, בצל הסהר והצלב: היהודים בימי הביניים, חיפה תשס"א

סטרומוזה, דגם ספרותי = ש' סטרומזה, "דגם ספרותי כמסמך היסטורי: על הקדמותיו של רס"ג לפירושיו למקרא", דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן־שמאי, בעריכת מ' בר־אשר ואחרים, ירושלים תשס"ז, עמ' 193–204

תירוש־בקר, גנזי חז"ל = ע' תירוש־בקר, גנזי חז"ל בספרות הקראית בימי הביניים, א, ירושלים תשע"ב